

Cirkelen om arbeid

Erik van der Hoeven

1. De actuele problemen

Werkloosheid wordt ervaren als een groot probleem. Arbeid was, naast gezin en godsdienst, de pijler van de samenleving. De maatschappij kon worden opgevat als een arbeidsbestel, het menselijk bestaan als arbeiden. Het aantal mensen voor wie dat mensbeeld niet meer opgaat, is nu opzichtig groot geworden. Getuigen de werklozen van de onwaarheid van die opvattingen? Staat de arbeid nog centraal in het maatschappelijk bestaan van mensen? En zo ja, welke arbeid dan?

Werkloosheid is een groot probleem, omdat het door de meeste werklozen als zodanig wordt ervaren. Werkloosheid is geen ongevraagde vakantie met behoud van uitkering: veel werklozen willen graag weer aan de slag. De problemen zijn zeker niet alleen financieel van aard. Werkloosheid vreet aan het zelfrespect van mensen, het verhindert hun maatschappelijk functioneren, het kan mensen brengen tot apathie (opmerkelijk genoeg niet tot openbare opstandigheid). Massale werkloosheid haalt de naoorlogse, op gelijkheid en solidariteit gerichte samenleving, omver.

Het ziet er niet naar uit dat de werkloosheid spoedig minder zal worden. Werkgelegenheid bij industrie, landbouw en commerciële dienstverlening daalt, de overheid bezuinigt op arbeidsplaatsen bij zichzelf en in de kwartaire sector en ondertussen groeit in Nederland de beroepsbevolking jaarlijks met 70.000 mensen. Economische groei zal dit beeld niet wezenlijk kunnen veranderen op een termijn die voor een mensenleven van belang is (bijvoorbeeld tien jaar). Hoewel momenteel het aantal ingeschreven werklozen niet groter wordt, is dit voor een deel een schijneffect, teken van andere criteria bij de registratie van werklozen. Reeds wordt het getal genoemd van twee miljoen onvrijwillig werklozen in de periode 1990-2000. Als dat beeld juist is, kan arbeidstijdverkorting tot ca. dertig uur per week de werkloosheid nog juist op het huidige peil handhaven. En ook als dit beeld te somber is, zal werkloosheid nog geruime tijd de samenleving beheersen.

De pijler van de samenleving wankelt. Lukt het, deze overeind te houden? Of kunnen we hem beter laten omvallen?

2. Het arbeidsethos

Er is te weinig betaalde beroepsarbeid. Tegelijkertijd is de waardering daarvan hoog. Niet dat de werkende nu zoveel meer geld krijgt dan de niet-werkende, maar de emotionele waarde is groot. Veel mensen smachten naar een baan, terwijl er te weinig banen zijn. Over arbeid circuleren veel halve waarheden. Dit is er één van. We gaan proberen de consequenties ervan te trekken. Stellen we het probleem op deze manier, dan zijn er twee heldere oplossingen. Of we betalen de mensen met werk minder (ze hoeven geen extra geld te hebben voor hun baan, zij hebben immers al de bevrediging ervan); of we verminderen de behoefte aan werk, we schaffen het arbeidsethos af. Heldere oplossingen inderdaad, maar de menselijke werkelijkheid is gecompliceerder. Het arbeidsethos laat zich niet afschaffen.

Maar het kan wel worden bestreden. Daarvoor zijn goede redenen. Stress, maagzweren, hartaanvallen zijn tekenen van het overspannen van de boog van menselijke prestaties. In het arbeidsbestel ontnemen mensen hun waarde primair aan hun arbeidsprestaties. Vaak

werken zij zich daarvoor over de kop. En de waarde van al dat geploeter is natuurlijk vaak beperkt. Waardering van collega's, een groot In Memoriam in het personeelsblad. Vele vrouwen en kinderen hebben maar beperkt van vader mogen genieten. Het arbeidsethos verdient bestrijding.

Ook het natuurlijk milieu vereist dat wij grenzen stellen aan de menselijke daadkracht, of tenminste de voordelen daarvan nog eens goed overwegen. Een van de belangrijkste oorzaken van milieuschade is de omvang van de huidige productie: het aantal kilometers snelweg, het aantal verstookte tonnen stookolie, de hoeveelheid jaarlijks gewonnen kopererts of geproduceerde plastics. Het arbeidsethos is de uitdrukking van onze wens, de productie steeds verder op te voeren. Toch verschilt dit motief van het vorige: niet alleen de hoeveelheid werk, ook de áárd van de productie staat hier ter discussie. Want wanneer het mogelijk zou zijn, deze productie te handhaven met aanzienlijk minder externe effecten, zou er vanuit milieuoogpunt veel minder bezwaar zijn tegen hard werken. Er is ook een cultureel argument tegen het arbeidsethos. Dat is uitdrukking van de trek naar binnen, naar de mens "zelf", waarbij mensen zich terugtrekken uit hun uiterlijke werkzaamheid, en hun waarheid meer zoeken in hun emoties, hun relaties, hun lichamelijke schoonheid of conditie. De maatschappelijke arbeid wordt dan meer en meer iets buiten ons; wie het wezenlijke van het bestaan zoekt in het werk, is vervallen aan een wereld van schijn. Dring daarom de maatschappelijke betekenis van arbeid terug, zodat aan mensen de ruimte wordt gelaten voor vrije ontplooiing. Arbeid is een keurslijf, zijn ethos is dwang.

Met dat laatste zijn de voorstanders van het arbeidsethos het nu, merkwaardig genoeg, geheel eens. Zij verkondigen immers dat arbeid harde noodzaak is, weliswaar niet leuk maar wel nuttig. Wie hard werkt, moet daarvoor adequaat worden beloond. Met andere woorden: de bevrediging ligt niet in de eerste plaats in het werk zelf, er moet een compensatie voor worden gegeven. De topambtenaren en captains of industry wensen wel een goede materiële waardering voor de geleverde inspanningen - of is het onuitgesproken ook een schadeloosstelling voor geleden ontberingen? Impliciet ligt in het arbeidsethos dat arbeid ontzegging is, niet het wezenlijke van de mens; de mediterenden trekken daaruit de consequentie.

De cirkel rond arbeid hebben we, gaande langs het arbeidsethos, éénmaal doorlopen.

3. Formele en informele arbeid

Werk wordt niet alleen gedaan in betaald verband. Met oneigenlijke motieven is dat niet lang geleden nog door bezuinigende ministers naar voren gebracht. Veel wat nu betaalde beroepsarbeid is, werd vroeger in de persoonlijke levenssfeer verricht. Verpleging en verzorging van ouden van dagen was een taak voor de familie, die deze soms met grote opofferingen vervulde. Dat is in verregaande mate geprofessionaliseerd, maar - daarin heeft de bezuinigende minister gelijk - die klok kan weer worden teruggedraaid.

Informeel werk is er ook in de sfeer van vrijwilligheid. Sportverenigingen, club- en buurthuizen, actiegroepen, politieke partijen draaien op de inzet van vrijwilligers. Een enkele keer is met het vrijwilligerswerk status verbonden, waardoor dit slechts toegankelijk is voor mensen die in de betaalde beroepsarbeid al belangrijk zijn - bijvoorbeeld waar de voorzitter van de voetbalclub tevens de grootste garagehouder in de stad is. Informeel werk bestaat tenslotte in de vorm van burenhulp. Door verwickelingen in de sociale wetgeving raakt dit aan het zwarte en grijze circuit, waar mensen diensten aan elkaar verlenen zonder dat daarover de verschuldigde BTW en sociale premies worden betaald.

In veel opzichten zijn formele en informele arbeid gelijk aan elkaar. Beide bestaan uit doelgericht ingrijpen. Informele arbeid is geen spel, geen vrijheid blijheid - wie op woensdagmiddag komt helpen bij het figuurzagen heeft wel de plicht daar elke woensdag

te zijn, en wie met de UVV assisteert in het bejaardentehuis kan ook niet zomaar wegblijven. Informele arbeid levert verder ontegenzeggelijk productie. Het totale informele circuit, inclusief huishoudelijk werk, produceert in de orde van tientallen procenten van het "officiële" nationaal inkomen.

Het heeft niet ontbroken aan pogingen, van het informele circuit gebruik te maken bij het oplossen van de huidige werkloosheid. Allereerst door de werklozen zelf. In een samenleving waarin mensen hun waarde en zelfrespect primair ontleen aan hun baan, wordt hun de mogelijkheid ontnomen deel te nemen aan het betaalde arbeidscircuit. Zij worden verwezen naar het zich "beschikbaar" houden voor een vaak imaginaire arbeidsmarkt. Geen wonder dat velen van hen in de informele sector bezigheden hebben gevonden. Sommigen maken daarvan een goede broodwinning (en houden ondertussen hun uitkering); anderen hebben eenvoudig een zinvolle tijdpassering die weer bakens in de dag zet, en hun het gevoel geeft dat ze iets nuttigs doen voor zichzelf en anderen. Onvermijdelijk is het oog van zowel goedwillende als bezuinigingen zoekende ambtenaren en politici op deze informele activiteiten gevallen, die in het traditionele arbeidsethos buiten het gezichtsveld blijven. De goedwillende invalshoek is die vanuit de werklozen zelf. De maatschappij schiet tekort, zo gaat de redenering, in het scheppen van een kans op zinvolle activiteiten van werklozen, door hen alleen geld toe te kennen voor hun beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt. Met hun informele arbeid maken zij zich veel nuttiger voor de maatschappij. Ze kunnen veel beter dáárvóór worden beloond, en op zijn minst worden vrijgesteld van sollicitatieplicht wanneer zij voldoende vrijwilligerswerk verrichten. Zo ontstaat het werken met behoud van uitkering, als praktische erkenning van het belang van werk, zelfs informeel, voor mensen.

Het bezuinigende oog beziet hetzelfde verschijnsel heel anders. Het informele werk levert immers onbetaalde productie. Wanneer dat wordt geformaliseerd tot "werken met behoud van uitkering" ontstaat een buitenkans op een louter cosmetische operatie, die aan de oppervlakte de kosten drukt, maar in de diepte de productie onaangetast laat. Voor de mensen die nog in loondienst zijn, is het "werken met behoud van uitkering" een grote bedreiging. Want als de gemeentelijke bibliotheek even goed kan blijven draaien na het ontslag van personeel (doordat deze mensen, of anderen, met behoud van uitkering komen werken) dan liggen ontslagen in de bibliotheeksector voor de hand. Voor het bedrijfsleven geldt natuurlijk hetzelfde. Voor de werkenden moet een strikt onderscheid tussen "arbeiden" en "werkloos zijn" in stand worden gehouden - sommige vakbonden noemen dat zelfs de "solidariteit van de werklozen met de arbeiders".

Maar ook werklozen zelf zijn vaak tegen het werken met behoud van uitkering. Want dat zou inhouden dat mensen met twee verschillende rechtsposities naast elkaar hetzelfde werk doen: de één met recht op ziektegeld en WW, met een hoger loon en doorgaans met een pensioen - de ander met lager loon en zonder de vele extra voordelen van een reguliere baan. Werken is geen pretje, en wie het informele werk wil inschakelen in het normale arbeidsproces, moet daar gepast voor betalen.

En zo hebben we opnieuw de cirkel rond arbeid doorlopen.

4. Arbeid en emancipatie

Vrouwen nemen te weinig deel aan de betaalde beroepsarbeid. Met name in Nederland verrichten betrekkelijk weinig vrouwen betaald werk. Het hebben van een baan is een teken van maatschappelijke zelfstandigheid, van erkenning als volwaardig persoon. Een baan geeft ook de financiële onafhankelijkheid die voor een zelfstandige positie nodig is. Arbeid emancipeert, bevrijdt uit een afhankelijke positie - vrouwen, maar in voorkomende gevallen ook mannen. Arbeid is als stadslucht voor de middeleeuwse poorter: het medium waardoor zelfstandigheid wordt verworven.

Vrouwen protesteren tegen het feit dat er zo weinig vrouwen in het arbeidsproces zijn - en

als ze er zijn, dan nog vaak in ondergeschikte en uitvoerende functies. Zij menen dat vrouwen meer ingeschakeld moeten worden, meer leidinggevende posities moeten innemen, geen genoegen moeten nemen met de vaak onuitgesproken verwachting van henzelf en hun omgeving, dat zij geen promotie hoeven te maken voorbij een zeker niveau. Kortom, de emancipatiebeweging wil meer vrouwen binnen de bestaande structuren.

Maar arbeid maakt ook onvrij. Er is een tredmolen van negen tot vijf. Er zijn legio mannen die zozeer worden afgestompt door een saaie of vermoeiende werkdag dat zij 's avonds nog slechts achter de buis kunnen doorbrengen. Die arbeid bedoelt de emancipatiebeweging niet.

Er is ook werkdwang en prestatiezucht. Er is de neiging, je waarde alleen aan het werk af te meten en collega's daarmee de loef af te steken. Er is een alles absorberende sfeer van werk, waar het hele leven staat in het teken van de arbeid, en waarin mensen elkaar proberen te overtreffen in de werkweken die zij maken. Die arbeid bedoelt de emancipatiebeweging ook niet.

In de informele sfeer hebben vrouwen van oudsher een sterke positie ingenomen, namelijk bij het huishoudelijk werk. Dit heeft een eigen ritme en ook ethos, dat aansluit bij het traditionele beeld en de traditionele rol van de vrouw. In de emancipatiebeweging zit ook een maatschappijkritisch element, namelijk de hoop dat die andere wijze van arbeiden iets kan veranderen aan de hardheid en ongevoeligheid van de mannelijke arbeids sfeer.

In dat kader past ook de herwaardering van het huishoudelijk werk. Vrouwen streven ernaar mannen daarbij meer in te schakelen, en niet of niet alléén om de mannen ook de rotklussen te laten doen. Vanuit het oogpunt van arbeidsclassificatie is huishoudelijk werk afwisselend en zelfstandig, het brengt veel beslissingen en eigen verantwoordelijkheid met zich mee, evenals de vrijheid om in eigen tempo het werk te doen. Huishoudelijk werk blijkt lang onderschat.

En met dat laatste zijn vele mannen die vinden dat vrouwen dat hoogwaardige werk nog maar lang moeten blijven doen, het van harte eens. We hebben de cirkel rond arbeid nogmaals afgelegd.

5. Arbeid en technologische ontwikkeling

Technologie is de grote belofte bij arbeid; en de grote dreiging. In de jaren '60, toen werk vinden geen probleem was, werd de machine gehuldigd als het middel dat ons van arbeid zou bevrijden. De magie van de computer deed toen al zijn werk. Arbeid zou steeds minder worden, en geleidelijk kunnen afsterven. De vrijetijdsmaatschappij stond voor de deur: alle menselijke arbeidstaken konden ook door de automatische machine worden gedaan. Mensen zouden tot volledige ontplooiing komen in een wereld van spel.

Tegenwoordig is diezelfde technologische ontwikkeling een bedreiging van de eerste orde. Banken en andere financiële instellingen houden uit maatschappelijke verantwoordelijkheid van jaar op jaar een grondige automatisering op. De vakbeweging - voor zover niet zittend op de lijn van technologisch optimisme - wil op zijn minst een (remmende) invloed op de toepassing van nieuwe technologie. Op het moment dat de vrijetijdsmaatschappij voor de deur stond, zijn wij ons rot geschrokken, en leek arbeid toch plotseling een veilige toevluchtshaven.

De techniek hield nog andere beloften in petto. Vuil en gevaarlijk werk zou voor een belangrijk deel overbodig worden - robots zouden de plaats van mensen kunnen innemen. Gedeeltelijk is dit uitgekomen; maar ook robots hebben de cirkel rond arbeid doorlopen en de balans tussen hoop en vrees waarmee zij altijd zijn beschouwd, is nu naar de kant van de vrees doorgeslagen.

Veel werkenden ervaren zelf het geestdodende van hun arbeid als een groter probleem dan het gevaar. Daaraan heeft automatisering niet duidelijk iets veranderd. In de plaats van de

lopende band zijn andere routines gekomen; nog steeds is er veel semi-automatisering, waarbij mensen halfautomatische taken moeten verrichten. Maar de belofte (of het schrikbeeld?) dat ieder eens toezichthouder op een automatisch werkend apparaat wordt, blijft.

Moderne utopisten als Toffler voorspellen flexibilisering van het werk door de opkomst van computers. De dwang om te werken van negen tot vijf valt dan weg. Ook wordt het 'hebben van een baan' dan een minder duidelijke toestand. Mensen kunnen thuis, op de momenten dat hen dat uitkomt, taken verrichten. Ook het werk dat door machines wordt afgeleverd, wordt veelvormiger. Tafels, stoelen, kleren kunnen door opgave van variaties op een grondpatroon in unieke stuks worden gemaakt. Zowel het werk als de producten ervan worden flexibel.

Natuurlijk betekent het meer vrijheid in het werk, wanneer het niet meer hoeft te worden verricht in een hiërarchisch systeem, op de tijd die iemand anders bepaalt. Maar ook hier is een keerzijde. Wanneer het verschil tussen arbeid en vrije tijd zo klein wordt als toffleriaans wordt gedacht, bestaat kans op het omgekeerde proces: de vrijheid die men nu nog heeft tussen vijf en negen, verdwijnt. De vrije tijd bevrucht de arbeidstijd niet met zijn vrijheid, maar wordt omgekeerd met de dwang van de arbeid belast. Juist de scheiding tussen arbeid en vrije tijd, voor veel mensen teken van een tenminste in de "eigen" tijd nog bestaande zelfstandigheid, wordt door deze ontwikkeling van de machine in gevaar gebracht.

We hebben opnieuw de cirkel tweemaal gemaakt. Wat vanuit het ene perspectief hoopvol is, wordt vanuit het andere als bedreiging ervaren. Waar bevrijding van arbeid mogelijk lijkt, houden mensen als het erop aan komt met beide handen eraan vast.

6. Arbeid en vrije tijd

We hebben nu een aantal malen rond arbeid gecirkeld, kennelijk zonder de kern te raken. Om die kern te zoeken wil ik arbeid eerst onderscheiden van vrije tijd. Deze laatste wordt ervaren als een sfeer van vrijheid tegenover arbeid. Is die dat ook? Vergeleken met vrije tijd is arbeid gebonden aan de dwang van het dagelijks brood. Mensen moeten zich in leven houden en kunnen dat alleen doen door te arbeiden. Maar ook als in dat levensonderhoud al ruim voorzien wordt, blijft schaarste de wereld beheersen; ook welvaart vereist arbeid. Daarvoor is dan wel beperking nodig, terwijl de vrije tijd helemaal tot onze eigen beschikking is.

Of toch niet? De vrije tijd zit vol verplichtingen. Niet alleen zijn er sociale plichten - wie de consequenties aanvaardt kan zich daaraan onttrekken - maar vooral is er noodzakelijke arbeid. Boodschappen moeten worden gedaan en eten klaargemaakt, de persoonlijke omgeving moet worden verzorgd, en omdat het te duur is geworden "de was de deur uit te doen" of de loodgieter te laten komen, ligt er altijd veel werk te wachten in de doe-het-zelf sfeer. Bij tijdbestedingonderzoek blijkt dat veel van de toegenomen vrije tijd in de naoorlogse periode aan zulke klussen is opgegaan, zodat per saldo arbeid voor een belangrijk deel is verplaatst van buitenshuis naar binnenshuis.

Maar dan toch! Er is een zekere hoeveelheid vrij te besteden tijd beschikbaar gekomen, waarin dan werkelijk het rijk der vrijheid gestalte kan krijgen.

Met name werklozen kunnen daarvan genieten.

Hoe komt het toch dat uit onderzoekingen steeds weer blijkt dat mensen met een baan hun vrije tijd vaak vruchtbaarder besteden dan mensen zonder baan? Hoe komt het dat een onderzoeker als Eichler tot de conclusie kan komen dat naarmate mensen zich beter kunnen ontplooiën in hun werk, hen dat ook beter lukt in hun vrije tijd? Er is een ondergrondse verbinding tussen arbeid en vrije tijd, waaraan door de polarisatie van "vrijheid" tegenover "beperking" geen recht wordt gedaan.

Die verbinding ligt vooral in de bakens die arbeid in de dag plaatst. Duur en ritme van de

dag worden door de arbeidstijd aangegeven. Zonder zulke van buitenaf geplaatste wegwijzers kunnen de meeste mensen niet de boog van spanning opbouwen, die voor het bereiken van resultaten noodzakelijk is. Vooral doordat werklozen deze bakens missen, komen velen van hen niet tot prestaties van naam in de grote hoeveelheid 'vrije tijd' die hen is toegemeten.

7. Arbeid en spel

We kunnen een steek dieper proberen te komen, en vragen welke vrijheid de vrije tijd nu precies vertegenwoordigt tegenover de arbeid. Beerling heeft daarover belangrijke dingen gezegd. De wereld van vrije tijd, 'aan gene zijde van de arbeidswereld', ziet hij gekenmerkt door het spel. In het spel is de zwaartekracht van de werkelijkheid als het ware overwonnen; in plaats daarvan is een wereld van verbeelding gekomen waarin eigen wetten en regels gelden.

Menselijk bestaan wordt door Beerling opgesplitst in ernst en spel, in zakelijk, doelgericht handelen en het tussen haakjes zetten van die werkelijkheid. De vrijheid van het spel is die van de adempauze, noodzakelijk om niet in de ernst van de dagelijkse zaken en zorgen ten onder te gaan.

Dit is in existentialistische termen verpakt dagelijks sentiment. Maar het helpt ons niet veel verder, wanneer wij bedenken dat deze vrijheid nog steeds aan de arbeid gebonden is, zoals veel vrije tijd aan de arbeidstijd. Dezelfde Eichler wijst erop dat termen als vrije tijd en spel negatieve begrippen zijn: vrije tijd is de tijd waarin *niet wordt gearbeid*, spel is het menselijk gedrag waarin *ernst ontbreekt*. Zij hebben geen eigen positieve betekenis, maar kunnen alleen worden begrepen als het ontbreken van iets dat zelf wel helder omschreven kan worden. (Of als maatschappelijke factor overweldigend aanwezig is). Eichler trekt hieruit de maatschappijkritische conclusie dat ook in de maatschappelijke werkelijkheid vrije tijd en spel kennelijk aan arbeid zijn gebonden, met name als ontspanning om de inspanning te kunnen blijven volhouden.

We moeten ons verder afvragen of de vrijheid van het afstandnemen, die door Beerling aan het spel wordt toegekend, in de arbeid ontbreekt. Volgens mij is dat niet het geval. Reeds als we arbeid als ingrijpen omschrijven, kunnen we inzien dat ingrijpen zonder afstandnemen niet mogelijk is. Bij elk ingrijpen moeten we immers bezien hoe en tot hoever de ingreep moet gaan. Ingrijpen zonder een zekere creatieve ruimte voor handelen naar eigen inzicht, en reageren op onverwachte gebeurtenissen, lijkt niet mogelijk. Arbeid en spel zijn uiteraard het meest op elkaar betrokken in de creatieve arbeid, bij het scheppen of ontwerpen van een huis, een kledingstuk, een project, een regeerakkoord. Daar is de creatieve intelligentie volledig in de arbeid ingeschakeld en tot zijn recht gekomen. De grenzen tussen spel en arbeid zijn hier niet verdwenen - want het gezelschapsspel Formatie spelen blijft iets anders dan het daadwerkelijk formeren van een kabinet - maar beide zijn verenigd in één proces. In de creatieve arbeid heeft de vrijheid van het spel een volwaardige plaats binnen de arbeidswereld.

Het verschil tussen arbeid en spel ligt daarom niet in een polarisatie tussen vrijheid en onvrijheid. Niet alleen is arbeid mogelijk waarvan vrijheid een essentieel bestanddeel uitmaakt; ook is spel zonder ónvrijheid ondenkbaar. Spelen kennen spelregels. Ook is het spelen heel wel te combineren met een flinke portie arbeid, zoals elke recreatiesporter uit eigen ervaring weet.

Het onderscheid tussen spel en arbeid is zelfs zo gering dat vele activiteiten zowel arbeid als spel kunnen zijn (of aspecten van beide hebben), zoals voetballen, vioolspelen en vrijen. Of het gaat om spel of arbeid, hangt ervan af of men ermee in het levensonderhoud voorziet. Allerlei overgangen zijn mogelijk. Het aantal mensen dat van de hobby het werk heeft gemaakt, is legio. Er is een grijs tussengebied waarin moeilijk te zeggen is of het spel of de arbeid overheerst: de zwartbetaalde amateurvoetballer, de vioolspelende

schnabbelaar op bruiloften en partijen, de maintenee. De spelende mens is niet vrijer dan degene die werkt.

8. Arbeid en vrijheid

De verhouding van spel en arbeid is niet die van vrijheid en onvrijheid. In de creatieve arbeid is het afstandnemen, door Beerling gezien als het wezenlijk bestanddeel van het spel, ten volle binnen de arbeid tot zijn recht gekomen. Maar ook in andere arbeid is deze vrijheid opgenomen, in principe in iedere arbeid.

Het gaat er hierbij niet om, of elke arbeid creatief is. Dat is maar al te duidelijk niet het geval. Het gaat erom of een element van creatieve vrijheid wezenlijk is voor arbeid.

Sommige auteurs menen dat arbeid zonder creatieve vrijheid mogelijk is. Hannah Arendt onderscheidt bijvoorbeeld tussen "*arbeid*" (labor) en "*werk*" (work), waarbij de eerste geheel bepaald is door noodzaak, en direct gericht op behoeftebevrediging. "Werk" is daarentegen de activiteit waarmee mensen apparaten en gebruiksvoorwerpen maken en een wereld scheppen. Veel problemen komen er volgens haar uit voort dat mensen niet goed beseffen wanneer zij "arbeiden" en wanneer zij "werken".

Het komt mij voor, dat de verbinding van de elementen die Arendt probeert te scheiden, nu juist wezenlijk is voor de menselijke arbeid. Noodzaak en scheppende vrijheid zijn in de arbeid op elkaar betrokken; dat is nu juist het kenmerkende van deze activiteit. Tussen beide bestaat een spanningsverhouding, waarin nu eens het ene, dan weer het andere element overheerst en waarin beide elkaar ook naar grote hoogte kunnen opstuwten. Bij dat laatste denk ik vooral aan de prestaties van de technologie. Een geliefd voorbeeld uit de pre-industriële samenleving. De hand grijpt naar de ploeg. Tussen de hand en de akker ligt dan al een wereld van menselijke creativiteit, van een door mensen via hun vermogen tot afstandnemen vormgegeven wereld. Het ploegen zelf is weer een voortzetting van die menselijke vormgeving aan de wereld. Zonder vrijheid van afstandnemen geen zinvolle landbewerking: tenminste moet de boer weten hoe diep en recht de vore moet zijn, tenminste moet hij weten op welke manier de onverwachte stenen ontweken of verwijderd moeten worden.

Zelfs bij het meest geestdodende lopende bandwerk is de vrijheid van het afstandnemen in rudimentaire vorm vereist. Tenminste moet de arbeider weten dat de schroef vast moet zitten in plaats van los, en hoe vast dat is. Nogmaals, de vraag is niet of alle arbeid creatief is.

Zonder element van vrijheid in de arbeid zouden mensen zich nooit via arbeid kunnen verwerkelijken, zouden zij niet zichzelf in hun producten terugvinden. Dezelfde Beerling die de vrijheid van het spel plaatst tegenover de noodzakelijkheid van de arbeid, karakteriseert anderzijds arbeid in aansluiting bij Hegel als "*omweg naar het 'zelf'*".

9. Arbeid en ontplooiing

Dit alles veronderstelt een visie op vrijheid: een actieve visie. Dit kan misschien het best worden duidelijk gemaakt door contrast met een statisch vrijheidsbegrip, zoals dat gold in het oude India of het oude China, waar vrijheid een geheel innerlijke zaak was. Vrijheid kon daar worden opgevat als een innerlijke bron, die zich niet in de werkelijkheid hoeft uit te drukken.

Aan onze cultuur ligt nu juist de gedachte ten grondslag dat vrijheid in de werkelijkheid tot stand gebracht moet worden. Niemand is vrij naar westers begrip, men *wordt* vrij. En om vrij te worden, moet de mens zich naar buiten wenden, naar de medemensen en de stoffelijke wereld. Vrijheid wordt op de weerstand van die wereld bevochten. Hij is noch totaal, noch statisch. Vrijheid is steeds relatief, een *proces*, dat bestaat uit het overwinnen van onvrijheid.

Hoe diep zit zo'n vrijheidsbegrip in mensen verankerd? De werklozen die smachten naar

de weerstand van het werk, brengen het op hun manier tot uitdrukking. De neerwaartse spiraal waarin veel werklozen komen, zou dan uitdrukking zijn van de onmogelijkheid hun vrijheid te verwerklijken zonder die weerstand. Maar in hoeverre is dat alleen de waarneming van onderzoekers met een westers parti-pris? Is de weg naar Bhagwan, de Maharishi of Findhorn die sommige werklozen opgaan, deel van de neerwaartse spiraal, of juist teken van het vinden van een ander soort ontplooiing, gebaseerd op een statische vrijheid die innerlijke vrede geeft?

In de waarden en de organisatie van onze westerse samenleving is het westerse vrijheidsbegrip nog volop levend. Toch zien we die basis soms afkalven. Typerend is de manier waarop het begrip 'ontplooiing' iets verhevens is gaan betekenen; bijvoorbeeld wanneer als doelstelling van het onderwijs de 'ontplooiing van het kind' wordt genomen; of, om dicht bij *Rekenschap* te blijven, wanneer als doelstelling van praktisch humanisme wordt gezien '*dat de mogelijkheden worden aangereikt die de mensen kunnen helpen bij het zich ontplooiën tot een volwaardig bestaan in zelfbestemming*' (Discussienota van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond voor het congres, mei 1983, p. 13).

In zulke formuleringen komt de suggestie naar voren van een weerstandsloze ontplooiing, van een vrijheid die zich niet hoeft te verwerklijken maar zich alleen in onze innerlijke zuiverheid blootlegt, iets misschien ook van een verborgen geloof in de wezenlijke goedheid van de mens. Laat mensen vrij, en zij zullen zich ontplooiën. Daartegen wil ik de gedachte handhaven van de moeite die wij voor onze innerlijke verrijking moeten doen, omgekeerd ook van de verrijking die onze moeite geeft. Wat gechargeerd maar niet onjuist: mensen ontplooiën zich door het overwinnen van obstakels op hun weg. Ontplooiing als innerlijke arbeid.

De arbeid 'naar buiten' is niets anders dan de voortzetting van deze ontplooiing als arbeid 'naar binnen'. Arbeid is wezenlijk voor ons bestaan, het waarmerk van onze ontplooiing, de moeitevolle maar noodzakelijke omweg naar onszelf.

10. De ambivalentie in arbeid

In deze omschrijvingen ligt de volle nadruk op het ambivalente, of zoals Beerling in existentialistische termen zegt: ambigue karakter van arbeid: vrijheid en noodzaak in één. In dit opzicht peilt Beerling dieper dan Arendt, die meent dat beide helder gescheiden kunnen worden.

Arbeid is noodzaak, omdat nood het menselijk leven kenmerkt, of in modernere terminologie: schaarste. Levensonderhoud en welvaart scheidt de mens pas door daar moeite voor te doen. Arbeid is daarom zelfbeperking en discipline: wij moeten ons bepalen tot die éne taak, 'of dat nu leuk is of niet'.

Diezelfde bezigheden scheppen tegelijkertijd iets dat van onszelf is, iets waarin wij ons herkennen, iets waarop wij soms trots kunnen zijn of waaraan wij onze identiteit kunnen ontleen. Zelfs tot in details die voor anderen niet meer na te voelen zijn, kunnen mensen hun ziel in de producten van hun werk leggen: de geleerde in de schoonheid van de derde zin van zijn vertaling van psalm 118, de toiletjuffrouw in de onberispelijke reinheid van haar vertrekken.

Wanneer wij '*cirkelen om arbeid*', zoals aan het begin van dit artikel, dan is dat niets anders dan een beweging heen en weer tussen deze beide polen van arbeid. Werken met behoud van uitkering is een voorrecht voor werklozen, die zo tenminste nog enige kans hebben zich identiteit te geven, neen, het is arbeid waarvoor zij een gepaste beloning horen te krijgen. Vrouwen willen ook deel hebben aan het identiteitgevend arbeidsproces, neen, zij willen waardering voor de traditionele vrouwenactiviteiten.

Technologische ontwikkeling is een grote belofte omdat deze ons van arbeid kan bevrijden, neen, zij is een grote bedreiging omdat zij ons de arbeid ontnemt.

In de maatschappelijke praktijk worden deze cirkels met de regelmaat van een tredmolen

doorlopen, in de vorm van een heen-en-weer golvende discussie over oplossingen en noodoplossingen van de werkloosheid. Omdat arbeid wezenlijk twee kanten heeft, kunnen tegen elk voorstel steekhoudende bezwaren worden ingebracht. Laat men het aantal werklozen op 800.000 staan, dan bewerkt men een *'tweedeling van de samenleving'* door *'mensen in een uitzichtloze positie te laten'*. Stelt men voordat jongeren enige tijd met behoud van uitkering, maar zonder extra geld te krijgen, zich nuttig kunnen maken in de gemeentelijke plantsoenen, dan steekt daartegen een storm van verontwaardiging op omdat *'de overheid voor een prikje op de eerste rang wil zitten'* en *'als we zo doorgaan, binnenkort de arbeidsplicht voor de deur staat'*. Allemaal ongetwijfeld heel goed bedoeld, maar wel leidend tot een volstrekte patstelling. Misschien komt onze maatschappij alleen uit de problemen rond arbeid, wanneer wij ons van de wezenlijke ambivalentie van het verschijnsel bewust worden.

11. De kwaliteit van arbeid

De discussie over de kwaliteit van arbeid is bijna geheel verstomd. Het *Sociaal en Cultureel Rapport 1980* wijdt er nog een lange paragraaf aan, in 1982 ontbreekt het onderwerp bijna geheel, in 1984 opent de betreffende paragraaf met de opmerking dat de kwaliteit van arbeid veelbesproken is gewéést.

Natuurlijk blijft het van groot belang, niet alleen dat mensen arbeiden, maar ook h^óe zij dat doen. Hiervan hangt grotendeels af of de positieve aspecten van arbeid zullen overheersen of niet. Arbeid biedt maatschappelijke zelfstandigheid en identiteit; maar hij kan zo georganiseerd zijn, dat deze door de arbeiders nauwelijks meer ervaren worden. Arbeid geeft maatschappelijke zelfstandigheid. Dat hangt nauw samen met de beperkte, formele manier waarop mensen al arbeidend met elkaar omgaan. Aan een arbeidsrelatie met iemand ligt altijd een overeenkomst ten grondslag. Deze regelt bijvoorbeeld de aanstelling in loondienst, met rechten en plichten. Maar ook koop en verkoop kunnen zo'n overeenkomst zijn, zelfs afspraken waar geen geld mee is gemoeid, zoals de afspraak met de plaatselijke huisarts, dat ik mijn producten van huisvljijt in de wachtkamer mag tentoonstellen.

In de overeenkomst erkennen mensen elkaar als maatschappelijk zelfstandige personen. Dáárin ligt dus ook het emanciperende element van arbeid. Hoe hoog de 'kwaliteit' van huishoudelijk werk ook mag zijn, maatschappelijke zelfstandigheid verleent deze niet, juist omdat er geen zakelijke basis, geen overeenkomst in de zakelijke betekenis van het woord, is tussen mensen in één huishouden. Of: door de producten van mijn huisvljijt ten toon te stellen in de wachtkamer, verwerp ik een zelfstandigheid die ik zou missen wanneer mijn nog zo mooie producten alleen mijn eigen muur zouden sieren.

'Kwaliteit' van arbeid begint dus onveranderlijk op zakelijke basis. Bij die kwaliteit gaat het erom, zelfstandigheid en identiteit ook in het werk zelf tot uitdrukking te brengen. Het gaat om organisatie van het werk rond een product, waarop men trots kan zijn. Het gaat om zelfstandige werkindeling, alleen of met een groep. Het gaat om zeggenschap die als zinvol wordt ervaren. Maar het gaat niet om het sfeertje *'wij vormen eigenlijk één grote familie'*, zoals in de jaren zeventig wel is gedacht. Dat breekt de noodzakelijke zelfstandigheid van mensen ten opzichte van elkaar af, en leidt haast onvermijdelijk tot familieruzies.

Kwaliteit van arbeid kan daarom alleen ontstaan op basis van zakelijke verhoudingen. Maar niet wanneer deze als een *'zero-sum game'* worden gezien. *'Kwaliteit van arbeid'* is een zinloos begrip wanneer de rechten van werknemers precies tegenover de plichten van werkgevers zouden staan, en omgekeerd, met andere woorden wanneer alleen het conflictmodel de arbeidsverhoudingen zou bepalen, Van een overeenkomst profiteren, als het goed is, juist beide partijen. Werknemers stellen bijvoorbeeld hun werkkracht ter beschikking van de werkgever, en ontvangen in ruil daarvoor loon. In zoverre is er nog

wel sprake van een 'zero sum'. Maar daar bovenuit gaat de ontplooiing die het werk aan de werknemers biedt, de zelfverwerkelijking die erdoor mogelijk wordt. Deze vertegenwoordigt wat we kunnen noemen een 'geestelijke meerwaarde' die uit het werk voortkomt, en waarop werkgevers geen 'recht' kunnen doen gelden. Toch vertegenwoordigt juist deze geestelijke meerwaarde een essentieel element van vrije arbeidsverhoudingen. Alleen hierdoor kan arbeid boven het stadium van loonslavernij komen, alleen hierdoor ontstaat de 'zin in het werk', die voor werknemer en werkgever zo belangrijk is. De geestelijke meerwaarde schept bovendien een ruimte voor ontmoeting tussen mensen in het bedrijf, die de zakelijke basis van de verhoudingen niet ondermijnt, maar deze toch 'vermensenlijkt'. Juist het genoegen in het werk is dan de vruchtbare bodem voor contacten van mens tot mens, waarbij de zelfstandigheid van mensen gerespecteerd blijft. In zijn meest zuivere vorm is dit de kameraadschap, het beste dat de arbeid ons kan bieden.

12. Leven is meer dan werken

Het menselijk leven wordt, aldus Hannah Arendt, gekenmerkt door 'handelen' (action) naast 'arbeid' en 'werk'. 'Handelen' is het vrije verkeer tussen mensen, waarin zij tonen wie zij zijn, waarin hun unieke persoonlijkheid voor anderen naar voren komt.

Het spreken, het wederzijds begrip, is een essentieel onderdeel van dat handelen. Net als Habermas' begrip 'interactie' slaat het 'handelen' op een machtsvrije verhouding tussen mensen. In het handelen treden mensen rechtstreeks met elkaar in contact, niet via hun functie of de producten van hun arbeid.

Opnieuw moeten we ons afvragen of de scheidslijnen niet wat te strikt worden getrokken en de tegenstellingen teveel aangescherpt. Wanneer arbeid kan leiden tot kameraadschap, ligt de directe relatie van mens tot mens niet ver meer in het verschiet. Omgekeerd lijkt een begrip van menselijke relaties waarin elk element van moeite (arbeid) ontbreekt, wel erg vrijblijvend. Misschien is dat wel een oorzaak van de omvang van de huidige relatieproblematiek: dat de kameraadschap, het samen iets tot stand brengen, daar zelden in aanwezig is.

Misschien zou nog in diepere zin een vorm van arbeid ten grondslag kunnen liggen aan een goede relatie. Als ontplooiing een vorm is van 'arbeid aan jezelf, is een relatie wellicht op te vatten als 'gezamenlijk werken aan elkaar': samen ervaren en overwinnen van obstakels, samen teleurstellingen te boven komen, samen de moeite beleven waarmee elk zijn (of haar) tekorten aanvaardt en overwint.

Arbeid is maar één aspect van een relatie tussen mensen. Het leven is meer dan arbeiden: de verhouding van mens tot mens tilt het daar bovenuit.

Ook het vermogen tot contemplatie ligt buiten de sfeer van arbeid, het rustig in jezelf gekeerd zijn zonder behoeften en daardoor misschien des te meer open staan. Arbeid is hier geheel afwezig, zelfs strijdig ermee, al kan heel wat arbeid nodig zijn voordat de rust van de inkeer is verworven.

Contemplatie en de verhouding tot elkaar: dat zijn de elementen van ons leven die arbeid een betrekkelijke plaats geven. De waarde en het belang van arbeid voor ons leven wordt daardoor niet verminderd; ik geloof niet in een "uiteindelijke" voltooiing van mens-zijn, bijvoorbeeld in de vorm van piekervaringen, die ons boven de arbeid zou uittillen. Het menselijk bestaan vereist arbeid, aan onszelf en de wereld. Maar het is niet alléén arbeiden.

13. Het recht op arbeid

Alle vragen over de toekomst van arbeid komen bij elkaar in de éne vraag of er naar volledige werkgelegenheid moet worden gestreefd, en zo ja, in welke vorm. Volledige werkgelegenheid. Onder druk van de economische omstandigheden is het woord uit het politieke vocabulaire verdwenen. Elke politieke partij accepteert dat dit ideaal onder druk

van de economische omstandigheden (voor hoe lang?) niet meer verwezenlijkt kan worden. Het '*recht op arbeid*', juist kort geleden in een betrekkelijk zwakke vorm in de Grondwet opgenomen, is alweer een dode letter.

Daarmee wordt duidelijk dat in onze samenleving in laatste instantie de negatieve kant van arbeid overheerst. Wel is er algemeen het besef dat werklozen iets belangrijks is ontnomen; maar er bestaat geen individueel recht op arbeid dat mensen desnoods voor de rechter kunnen afdwingen; evenmin bestaat er een politiek program. of een sociaal statuut, dat het recht op arbeid inhoud geeft. En toch zou zo'n recht de maatschappelijke erkenning vormen van de positieve kant van arbeid, van arbeid als '*omweg naar onszelf*'. Het is zeker begrijpelijk dat onze sociale wetgeving niet is ingericht op de positieve kant van arbeid. Zij is ontstaan om arbeiders te beschermen tegen exploitatie van hun arbeidskracht, om te waarborgen dat tegenover elke prestatie een redelijke beloning zou staan (inclusief ouderdomspensioen, ziektegeld en dergelijke als algemene beloning voor vroeger geleverde inspanningen). Hierbij stond de negatieve kant van arbeid derhalve voorop.

Aan het stelsel van sociale zekerheid ligt daarom een scheiding tussen arbeiders en overigen ten grondslag: arbeiders moeten adequaat beloond worden, ook in de korte perioden dat zij buiten hun wil zonder werk zitten; andere mensen hebben alleen recht op inkomen op minimumniveau. Tegenover hen is de staat niet het verschaffen van arbeid verschuldigd: zij hebben toch al een inkomen'?

In laatste instantie overheerst het negatieve beeld van arbeid. Net als bij Marx, die wel het wezen van de mens zag in zijn arbeidend vermogen, maar voor wie het 'rijk der vrijheid' toch bevrijding van de dwang van arbeid betekende.

Het is mogelijk, dat wij al met één been een tijd zijn binnengestapt die arbeid in laatste instantie positief kan waarderen. Dat zou samen kunnen hangen met verschuivingen in het werk, zoals beschreven door mensen als Toffier. Met de moderne technologie is het niet meer nodig dat mensen de hele dag hun lichaamskracht in dienst stellen van een ander; ook is het niet meer nodig, dat zij half-gemechaniseerd en daarmee vervreemd werk doen aan een lopende band of een ponskaartenmachine. Het maken van producten wordt steeds meer aan apparaten overgelaten en daardoor neemt werk waarin mensen rechtstreeks met elkaar contact hebben, toe.

Als dat waar is, heeft het ingrijpende consequenties. Een groot aantal structuren, bedoeld om de mensen te beschermen tegen een te grote dwang van arbeid, wordt overbodig of zelfs belemmerend, wanneer mensen arbeid gaan ervaren als mogelijkheid, en niet meer als noodzakelijk kwaad. Sollicitatieplicht voor werklozen wordt bijvoorbeeld overbodig, ja betuttelend: zij proberen vanzelf wel nieuwe activiteiten te vinden. Op dezelfde manier zou controle op de ziektewet niet meer hoeven voor te komen: van mensen die na ziekte zijn hersteld, zou worden verwacht dat zij uit zichzelf weer zouden gaan werken. Dat wil niet zeggen dat dit altijd zou gebeuren; maar wel dat het stelsel van sociale zekerheid daar op gebouwd zou zijn. Dat stelsel zou veel meer dan nu, een bestaanszekerheid verschaffen, op basis waarvan ieder al naar gelang zijn of haar behoeften zou beoordelen hoeveel betaald of onbetaald werk hij (of zij) wil verrichten.

Wanneer de samenleving gebouwd zou zijn op arbeidsbereidheid in plaats van de aanvaarding van arbeid als noodzakelijk kwaad, zouden flexibiliteit en keuzevrijheid ook veel hoger in het vaandel worden geschreven. Natuurlijk is met de moderne technologie veel meer verscheidenheid in werkvormen en werktijden mogelijk dan nu in de meeste organisaties bestaat. Maar uit het negatieve beeld van arbeid volgt de noodzaak tot controle en daarmee tot uniformiteit en hiërarchische verhoudingen. De tendens van de laatste tijd tot "*platte*" organisaties (met weinig verschil in zeggenschap tussen top en basis) en veel flexibiliteit, geeft aan dat in die sectoren de positieve houding tegenover arbeid gaat overheersen.

Volledige werkgelegenheid. Maar dat gaat iets anders betekenen dan een baan voor ieder van negen tot vijf. Of dan een afgedwongen arbeidstijdverkorting tot vijftientig uur, zodat het werk "gedeeld" wordt. Werk als mogelijkheid betekent dat ieder aanschuift wanneer hij of zij dat wil, en er zich een mogelijkheid voordoet. Flexiwerk zal regel zijn, een standaardwerkweek een relic uit vroeger tijden. Haast overbodig te zeggen dat dit tot op grote hoogte een loskoppeling van arbeid en inkomen met zich mee zal moeten brengen, aangezien de mensen die meer van het bevredigende werk doen, niet nog eens extra hoeven te worden schadeloos gesteld met een hoog inkomen. Maar er zal een lange overgangstijd zijn met veel verwarring. Daarom zou het goed zijn, als de overheid eens begon met het herstellen van volledige werkgelegenheid langs de traditionele kanalen. Met name in de kwartaire sector en aanverwanten (verpleging, onderwijs, cultuur en dergelijke) is een ruime mogelijkheid, mensen met staatsgeld aan te stellen op normale arbeidscontracten, en als het mogelijk zou zijn in onderling overleg te komen tot arbeidsplaatsenovereenkomsten, hoeft het de overheid misschien niet eens méér te kosten dan nu. Het bezwaar dat daarmee de rol van de overheid in de samenleving weer zou toenemen, moet maar snel als ideologisch terzijde worden geschoven. De politiek kan nu juist worden verweten, dat deze veel mensen de toegang bemoeilijkt tot die omweg naar henzelf, die arbeid is.

Leven is meer dan arbeiden. Zij die niet wensen te arbeiden, of maar af en toe, zouden daarin niet gehinderd moeten worden. Maar voor hen die zich in arbeid willen ontplooien, mag evenmin een obstakel bestaan.

Zeer korte en persoonlijk getinte literatuurlijst:

Hannah Arendt. *The Human Condition*. Chicago/Londen 1958.

R. F. Beerling. *Arbeid, spel en creativiteit*. In: *Wijsgerig-Sociologische Verkenningen*. Eerste bundel. Zeist/Arnhem 1964. Blz. 39-101.

Gert Eichler. *Spiel und Arbeit. Zur Theorie der Freizeit*. Stuttgart/Bad Cannstatt 1979.

L. Faase (red.). *Werkverlegenheid. Invalshoeken op werkloosheid*. Alphen aan den Rijn/Brussel 1979. Daarin vooral de bijdrage van P.J.A. ter Hoeven: Naar een herwaardering van arbeid.

R. C. Kwant. *Filosofie van de arbeid*. Utrecht/Antwerpen 1964

Manfred Riedel. Paragraaf *Arbeit* in: *Handbuch Philosophischer Grundbegriffe*. München 1973.

Sociaal en Cultureel Rapport 1978, 1980, 1982, 1984. Hoofdstukken *Arbeid en Vrije tijd*.

Alvin Toffler. *Met vooruitziende blik*. Utrecht/Antwerpen 1984.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*. 's-Gravenhage 1981.

'Cirkelen om arbeid', *Rekenschap* december 1984, p151-165